

کیفی بحث شده لیکن قصد اصلی نه توضیح دقیق دربارهٔ هریک از شیوه‌های تحقیق کیفی بلکه تشریح فرایند طرح‌ریزی و جریان اصلی تحقیق کیفی بوده است.

می‌دانیم که روش تحقیق کمی و یا تجربی از جمله شیوه‌های تحقیقاتی است که در جوامع مختلف پیشینهٔ طولانی دارد. این شیوه، روش جاافتاده و تعریف شده‌ای است که پژوهش‌گران برای انجام بسیاری از تحقیقات از جمله تحقیقات اجتماعی و فرهنگی از آن استفاده کرده و می‌کنند. پژوهش‌گران دلیل استفادهٔ نسبتاً زیاد از چنین شیوه‌ای را تعمیم‌پذیری، آسان بودن، سرعت در نتیجه‌گیری، وقت‌گیر نبودن و مورد تأیید مجریان و برنامه‌ریزان مختلف قرار گرفتن و ... بیان می‌کنند لیکن می‌دانیم که جهت انجام تحقیقات بسیار پیچیده، خاص و ویژه و نیز امور و مسائلی که بیشتر صورت ناشناخته، مبهم و پنهانی دارند، هم‌چنین تحقیق بر روی افراد و مکان‌های خاص و نیز انجام برخی از مطالعات مقایسه‌ای و تطبیقی و ... شیوه‌های کمی چندان مناسب نبوده و عملاً پژوهش‌گران را یا به نتیجه نمی‌رساند و یا اگر هم نتایجی در پی داشته باشد این نتایج چندان دقیق و مستدل نیستند. از این‌رو در کنار شیوه‌های کمی استفاده شده به کاربردن شیوه‌های کیفی برای انجام تحقیقات ژرف و عمیق و نیز کاربردی پیشنهاد می‌گردد. البته پژوهش‌های کیفی به نسبت تحقیقات کمی، گسترهٔ کمتری داشته و انجام آن‌ها با مشکلات بسیاری از جمله مقاومت مسئولین، تعمیم‌پذیری نسبی، محدود بودن، سخت و وقت‌گیر بودن و ... روبه‌روست.

وجود مشکلات فوق در انجام تحقیقات کیفی، در بسیاری از کشورها مطرح بوده لیکن برخی از جوامع بالاخص در کشورهای پیشرفته توانسته‌اند تا حد زیادی این مشکلات را مرتفع کرده و با ارائهٔ تعریف دقیق و اصولی نسبت ب

نامهٔ انسان‌شناسی
دورهٔ اول، شمارهٔ دوم، پائیز و زمستان ۱۳۸۱
صص. ۱۸۷-۱۹۲

روش تحقیق کیفی، کاترین مارشال، گرچس ب، راس من، ترجمه علی پارسیان، سید محمد اعرابی، تهران، دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۷.

فرشته انصاری*

کتاب روش تحقیق کیفی شامل هفت فصل است که عبارتند از: کلیات؛ محتوای تحقیق؛ چگونگی انجام تحقیق؛ روش جمع‌آوری داده‌ها؛ ثبت، مدیریت و تجزیه و تحلیل داده‌ها؛ مدیریت منابع و زمان و دفاع از ارزش‌ها و منطق تحقیق کیفی.

هدف اصلی کتاب آن است که دربارهٔ شایستگی و مفید بودن روش تحقیق کیفی صحبت کند و نشان دهد که چگونه می‌توان یک موضوع تحقیق کیفی را ارائه نمود. کتاب هم‌چنین به این نکته می‌پردازد که چگونه باید دیگران (برنامه‌ریزان اجتماعی، سیاست‌مداران، مجریان برنامه‌های پژوهشی، دولت و ...) را در مفید بودن و انجام یک تحقیق کیفی متقاعد نمود و در مراتب بعدی، بیان می‌کند که برای انجام تحقیق کیفی باید چه مرحله‌های مشخصی را گذرانند و چه اصولی را باید رعایت کرد. به عبارت دیگر به پژوهش‌گرانی که می‌خواهند با استفاده از روش کیفی درصدد درک و حتی تغییر یک پدیده بسیار پیچیده اجتماعی و فرهنگی و ... برآیند، راه‌کارهایی ارائه می‌دهد. گرچه در کتاب فوق در مورد انواع روش‌های

* کارشناس ارشد انسان‌شناسی

سیاست‌ها پی برد. هم‌چنین با به‌کارگیری این روش در تحقیقات می‌توان هرچه بیشتر شرایط را واقعی نمود و از شرایط تصنعی و غیر واقعی (اتفاقی که بیشتر در تحقیقات کمی رخ می‌دهد)، فاصله گرفت. دامنه ارزش روش تحقیق کیفی تا به آن‌جا کشیده می‌شود که انواع تحقیقات زیر را در برمی‌گیرد.

۱. تحقیقی که لازم است برای کسب اطلاعات مربوط به آن در گردابی از پیچیدگی‌ها و فرایندها غوطه‌ور شد.
 ۲. تحقیقی که دربارهٔ نظام‌های نوآور یا پدیده ناشناخته (یا کمتر شناخته شده) است.
 ۳. تحقیقی که در آن پژوهش‌گر می‌کوشد تا محل و علت متفاوت بودن سیاست و جنبه‌های اجرایی (گفتار و کردار مقامات) را کشف کند.
 ۴. تحقیقی که در مورد روابط غیر رسمی و بدون ساختار بین فرایندهای سازمانی است.
 ۵. تحقیقی که دربارهٔ شناخت علت مغایر بودن هدف‌های ابراز یا اعلان شدهٔ سازمان با هدف‌های واقعی است.
 ۶. تحقیقی که نتوان آن را به سبب مشکلات اجرایی یا مسایل اخلاقی به شیوهٔ تجربی به اجرا درآورد.
 ۷. تحقیقی که متغیرهای آن هنوز ناشناخته مانده‌اند. تحقیق کیفی در رشته‌های مختلف چون علوم اجتماعی، علوم تربیتی، مدیریت و برنامه‌ریزی وبه‌طور کلی علوم کاربردی می‌تواند مفید واقع شود.
- برخی از شاخه‌های علمی تا کنون بر روش کیفی تأکید داشته‌اند و به این ترتیب نام خود را به روش‌های کیفی مختلفی داده‌اند از جمله:
- ۱- رفتارشناسی انسانی: در این روش سعی می‌شود تا انواع رفتار انسان‌ها شناسایی و درک گردد. داده‌ها از مجرای مشاهده و تجزیه و

چنین شیوه‌هایی راه را بر انجام پژوهش‌های کیفی گشوده و پرداختن به آن‌ها را تسهیل نمایند. البته در برخی دیگر از جوامع نظیر کشورهای در حال توسعه، آهنگ این جریان کند است، به طوری که جایگاه واقعی چنین تحقیقاتی به صورت دقیق مشخص نشده است. ایران از جمله کشورهایی است که به دلیل عدم شناخت، نبود امکانات و شرایط لازم و کافی و نیز وجود موانع مختلف از جمله موانع ذهنی، علمی و مالی از سوی مراکزی که دست به انجام تحقیقات می‌زنند [نظیر کمیته‌های تحقیقاتی در دانشگاه‌ها و سازمان‌ها] مراکز بودجه‌گذار و سازمان‌هایی که منابع مالی تحقیق را تأمین می‌کنند، هم‌چنین سردرگمی‌ها و عدم تعریف درست از چنین تحقیقاتی هنوز نتوانسته است به صورت دقیق و آشکار جایی برای چنین روش‌هایی باز نماید به طوری که نبود، کمبود و یا عدم استفاده صحیح از این روش‌ها به طور کامل به چشم می‌خورد.

کتاب روش تحقیق کیفی، به وجود چنین مشکلاتی بر سر راه پژوهش‌گرانی که تمایل به انجام کارهای کیفی و عملی دارند و نیز قصد دارند تا وارد جامعهٔ مورد تحقیق شده و از نزدیک و بسیار عمیق به مطالعه و بررسی افراد و رفتارها و رویکردهای آنان بپردازند اختصاص دارد. در این کتاب با ارائهٔ یک راهنمای عملی و مفید به پژوهش‌گران آموخته می‌شود چگونه چنین مشکلاتی را از سر راه خود برداشته و یا آن‌ها را تسهیل نمایند و این‌که چگونه یک طرح تحقیقاتی کیفی و جامع طراحی نموده و سپس نظر مسئولین امر را جلب نمایند.

در حقیقت، تحقیق کیفی انجام عملی تحقیق در دنیای واقعی است و بسیار ظریف و عمیق مسایل را مورد شناسایی قرار می‌دهد. با استفاده از این روش می‌توان پیچیدگی مسأله‌های اجتماعی را شناسایی کرده، به نتایج غیر منتظره

¹ - human ethology

۵- مردم‌نگاری ارتباطات^۶: در این روش، مردم‌نگار تحقیقات خود را بر پایه‌ی زبان‌شناسی گذارده و با توجه به روابط متقابل گفتاری و غیرگفتاری (با استفاده از روش مشاهده مشارکتی) داده‌هایی را جمع‌آوری و برای ثبت این روابط از فیلم و ضبط صوت استفاده می‌نماید.

۶- کنش متقابل نمادین^۷: در این‌جا پژوهش‌گر می‌کوشد دریابد که افراد مقصودشان از ایجاد ارتباط متقابل چیست و چه معنا یا برداشتی از این ارتباط دارند. مشاهده‌ی مشارکتی و مصاحبه‌ی عمیق در این روش به کار می‌روند.

پژوهش‌گران دیگری چون جامعه‌شناسان، روان‌شناسان اجتماعی، جرم‌شناسان، متخصصان مردم‌شناسی و انسان‌شناسی، دانش‌مندان علوم سیاسی و برنامه‌ریزان و... می‌توانند از شیوه‌ی محققین کیفی به منظور انجام تحقیقات خود سود جویند.

از بین مجموع علوم فوق «انسان‌شناسی» یکی از مهم‌ترین شاخه‌های علمی به شمار می‌رود که بخصوص نیازمند استفاده از روش‌های کیفی است چرا که یک انسان‌شناس قبل از هرچیز محتاج ورود به میدان و مکان محققین و برخورد مستقیم و رویارو با عوامل و افراد موجود در آن‌جا است. انسان‌شناس باید همه چیز را از نزدیک مشاهده، لمس و حس کند تا از این طریق مسایل بسیار نهفته و پنهانی را دریافته و در نهایت به تبیین توضیح و نتیجه برسد. کتاب روش تحقیق کیفی گرچه توسط متخصصین علوم تربیتی نوشته شده است ولی راهنمای بسیار خوبی برای پژوهش‌گران انسان‌شناسی است.

تحلیل مقادیر کمی جمع‌آوری شده کسب می‌شوند و گاهی از ضبط صوت و فیلم در آن استفاده می‌شود.

۲- روان‌شناسی^۲: به رابطه‌ی متقابل انسان و محیط در شکل دادن به رفتار توجه می‌کند. در این روش بر داده‌های ورودی مشاهده تأکید شده و در مواردی هم از نوار و ضبط صوت استفاده می‌شود. هدف اصلی روش کیفی در این‌جا شرح یا توصیف این‌گونه رفتارها و تجزیه و تحلیل اثراتی است که عوامل محیطی بر این رفتارها می‌گذارند.

۳- مردم‌نگاری کل‌گرا^۳: در این روش فرهنگ انسانی نقش اساسی دارد و این همان‌چیزی است که پژوهش‌گران در اجرای روش مربوطه درصدد شرح، توصیف و تجزیه و تحلیل آن برمی‌آیند. پژوهش‌گران روش مزبور کوشیده‌اند تا با به‌کارگیری روش مشاهده مشارکتی^۴، داده‌هایی را جمع‌آوری نموده و سپس بدین وسیله دیدگاه‌های افراد مورد تحقیق را مستند سازند.

۴- انسان‌شناسی شناختی^۵ (انسان‌شناسی مبتنی بر تفسیر مقوله‌های شناخت): در این‌جا، اساس بر این فرض گذارده می‌شود که دیدگاه‌های افرادی که در تحقیق مشارکت می‌کنند بردو دسته است: الف) گروه‌هایی که به شکل توجه می‌کنند ب) گروه‌هایی که درصدد شناخت معانی و مفاهیمی برمی‌آیند که به طور منظم بین افراد رد و بدل می‌شود. مصاحبه‌های آزاد و عمیق در این روش کاربرد بسیار دارد.

² - ecological psychology

³ - holistic ethnography

⁴ - participant observation

⁵ - cognitive anthropology

⁶ - ethnography of communication

⁷ - symbolic interaction

به صورت گزارش‌وار در پژوهش خود به کار می‌برند ولی کتاب روش تحقیق کیفی از منظری علمی و بارویکردی نو بر مبحث ادبیات و پیشینه تحقیق تأکید کرده است. این کتاب به پژوهشگران می‌آموزد که چگونه باید تحقیقات پیشین را که با پرسش اصلی پژوهشی در ارتباط است بررسی کرده و سپس آن‌ها را مورد انتقاد قرار دهند. این انتقادات سبب می‌شود که مسأله مورد تحقیق به صورتی دقیق‌تر بیان گردد. در واقع پژوهش‌گر با مراجعه به زمینه و ادبیات تحقیق متوجه کسری‌ها و کمبودها در تحقیق‌های موردنظر شده و گرچه از یک طرف تلاش می‌کند تا از آن‌ها استفاده نماید لیکن از طرف دیگر درصدد برمی‌آید تا با رفع نقایص و کمبودهای تحقیقات پیشین به شیوه‌های نو و بدیع و نیز اطلاعات جدید دست یابد.

۳- انواع روش‌های کیفی: یکی از مشکلاتی که امروز در انجام کارهای کیفی با آن روبه‌رو هستیم، عدم شناخت آگاهی درست و صحیح در زمینه روش‌های مختلف انجام چنین تحقیقاتی است. گرچه در رشته انسان‌شناسی بارها بر شیوه‌هایی به نام شیوه مشاهده همراه با مشارکت و مشاهده مستقیم به عنوان روش‌های کیفی تأکید شده و بسیاری از محققین مردم‌شناس نیز این شیوه‌ها را در مطالعات خود به کار برده‌اند لیکن انواع و نمونه‌های دیگری از روش کیفی وجود دارد که دانش‌جویان کمترین میزان اطلاعات را درباره آن‌ها داشته و یا برخی هیچ اطلاعی از این روش‌ها ندارند و کتاب حاضر ضمن ذکر نام و تعاریف، این روش‌ها را باز می‌کند و ذهن مخاطبان را نسبت به آن حساس می‌نماید. استفاده از چنین روش‌هایی در تحقیقات کیفی می‌تواند بر عمق و غنای کارافزوده و در واقع از این‌س طرق می‌توان اطلاعات بسیار زیادی را کسب نمود.

در این کتاب چند نکته کلیدی و مهم به چشم می‌خورد که مؤلفین، آن‌ها را بارها و بارها در بخش‌های مختلف کتاب مورد تأکید قرار داده‌اند و ما در این‌جا به آن‌ها اشاره می‌کنیم:

۱- شایستگی و صلاحیت پژوهش‌گر: در تحقیق کیفی، پژوهش‌گر حکم یک ابزار یا وسیله بسیار مهم را دارد که حضور او در صحنه تحقیق، بخشی اصلی از تحقیق را تشکیل می‌دهد (در حالی‌که می‌دانیم چنین امری در تحقیقات کمی به چشم نمی‌خورد) بنابراین، یک محقق از ابتدا تا انتهای تحقیق چه در بخش ملاحظات فنی نظیر تدوین جدول زمانی و طرح تحقیق، انتخاب میدان و مکان تحقیق، طرح سؤالات، حضور در بخش میدانی تحقیق چون مشاهده، مصاحبه و ... جمع‌آوری داده‌ها و ... چه در بخش ملاحظات انسانی نظیر مهارت در ایجاد رابطه با دیگران، جلب اعتماد افراد مورد تحقیق، احترام‌گذاردن به هنجارهای جامعه مورد تحقیق، حساسیت داشتن نسبت به مسایل و یا اصول اخلاقی، قدرت تحمل دیگران و گوش کردن به حرف آن‌ها، وارد حریم خصوصی افراد نشدن و رعایت حد و مرزها و نیز پرهیز از پیش‌داوری و قضاوت در باره رفتار افراد و ... باید نقش و حضوری فعال داشته باشد به طوری‌که بدون حضور او و یا حتی حضور کم‌رنگ او کاری صورت نگیرد.

۲- مروری بر ادبیات: یکی دیگر از نقاط قوت کتاب تأکید بر جایگاه واقعی ادبیات و پیشینه‌های مربوط به موضوع پژوهش کیفی است که توسط محقق صورت می‌گیرد. امروزه پژوهشگران، در انجام بسیاری از کارهای تحقیقاتی خود به ادبیات مربوط به موضوع پژوهشی مورد نظر توجه نمی‌کنند و یا حتی اگر به این نمونه‌ها مراجعه نمایند صرفاً آن‌ها را برای پرکردن صفحات و یا صرف مرجع‌نویسی

می‌شود که تمام برگزیده‌های پژوهشی این کتاب را مطالعه کنند.

۶- سرانجام کتاب حاضر شیوه چگونگی و آماده سازی، تهیه و انجام و پایان یک تحقیق کیفی را برشمرد و توضیح می‌دهد و از خوانندگان می‌خواهد تا با در نظر گرفتن تمام این موارد به انجام کار بپردازند، چه در غیر این صورت پژوهش از اصل و مبنای خود و نیز کیفی بودن خارج خواهد شد. در یک نگاه اجمالی این موارد عبارتند از:

چگونگی نوشتن طرح تحقیق، بیان مسأله و اهمیت موضوع، ارائه پرسش‌نامه‌های اصلی تحقیق، محدودیت‌های تحقیق، تعریف مسأله و اثبات آن، مروری بر ادبیات ذریبط، چگونگی طرح‌ریزی تحقیق، انتخاب مکان یا جامعه یا پدیده مورد مطالعه، نمونه‌گیری از مردم، رفتارها، رویدادها، فرایندها، نقش پژوهشگر، روش جمع‌آوری داده‌ها، ثبت، مدیریت و تجزیه و تحلیل داده‌ها و مدیریت منابع و زمان.

چنان که اشاره شد کتاب روش تحقیق کیفی به عنوان یک کتاب راهنما می‌تواند اطلاعات جالبی را در اختیار علاقمندان قرار دهد ولی علیرغم کوشش‌های درخور و شایسته مؤلفان به نظر می‌رسد که در برخی موارد (البته جزئی) انتقاداتی نیز بر این کتاب وارد است که به آن‌ها اشاره می‌کنیم:

۱- قرانت متن کمی دشوار و سنگین و بعضاً همراه با نوعی پیچیدگی و در برخی موارد توأم با ابهام است. البته به نظر می‌رسد که این اشکال مربوط به بخش تألیف کتاب نبوده بلکه ترجمه کتاب در برخی از قسمت‌ها از شیوایی و روانی چندانی برخوردار نیست، به طوری که گاه خواننده با خواندن متن، متوجه انقطاع و بریده بریده بودن مطالب می‌شود و در نتیجه

در یک نگاه اجمالی این روش‌ها عبارتند از:

الف - روش‌های اصلی: شامل بررسی اسناد - مشارکت در تحقیق - مشاهده - مصاحبه عمیق (جامع)

ب - روش‌های تکمیلی: داستان‌سرایی، تاریخچه زندگی، تجزیه و تحلیل تاریخی، فیلم، ویدئو، عکس، حرکت اندام، استفاده از فضا، روش‌های نامریی، روش پیمایشی یا پرسش‌نامه‌ای و نیز روش‌های تصویری و آزمون روانی.

۵- انتخاب برگزیده‌های پژوهشی: از دیگر نقاط قوت کتاب از نمونه‌هایی از برگزیده‌های پژوهشی است. این برگزیده‌ها، خلاصه‌ای از روند کار پژوهش کیفی را در هر مرحله توضیح می‌دهد به عبارت دیگر برگزیده‌ها برگرفته از کارهای تحقیقاتی بزرگ و مهمی هستند که توسط محققین و دانشجویان در زمینه‌ها، رده‌ها و بخش‌های مهم و مختلف تحقیق کیفی نظیر مقدمه و ارائه تحقیق، ... مشاهدات، مصاحبات و ... جمع‌آوری داده‌ها و نتیجه‌گیری و ارائه راه‌حل‌ها صورت گرفته‌اند.

برگزیده‌های مزبور چون یک مرجع، کتاب مرجع، کتاب راهنما، و یک الگوی عملی در اختیار خوانندگان و مخاطبان کتاب قرار داده می‌شود تا با استفاده از آن‌ها پژوهش‌گر با روند کار پژوهش کیفی آشنا شده و از این طریق بتواند ابهامات ذهنی خود را برطرف نموده و سپس در جریان واقعی کار پژوهشی قرار گرفته و به تحقیق بپردازد. از این رو به دانش‌جویان و افراد بالاختصاص انسان‌شناسی که تصمیم دارند در آینده نزدیک وارد میداین تحقیقاتی شده و به صورت کیفی و کاربردی به مطالعه بسیاری از مسایل اجتماعی و فرهنگی بپردازند، توصیه

فهم مطلب تا حدودی با مشکل روبه‌رو می‌شود.

۲- یکی از بخش‌های اصلی مربوط به تحقیقات کیفی، بخش روش‌های کیفی است که دانش و شناخت کامل و جامع در این زمینه به پژوهش‌گران کمک شایانی می‌کند در این کتاب گرچه مؤلفین محترم به ذکر نام و توضیحاتی دربارهٔ این روش‌ها پرداخته‌اند ولی این توضیحات بیشتر به صورت خلاصه ارائه شده‌اند به طوری که خوانندگان پس از کسب آشنایی با این شیوه‌ها جهت کسب اطلاعات جامع و دقیق‌تر باید به کتب دیگری در این زمینه‌ها مراجعه نمایند و این کتاب نمی‌تواند به تنهایی مشکل‌گشای آن‌ها باشد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی